

*Наталка Коваленко
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА ФРАЗЕМ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК

Дослідження фраземного складу говірок різних українських ареалів нині є особливо актуальними. Поряд з теоретичним вивченням та лексикографічним описом фразем різних українських говірок існує необхідність у порівняльному аналізі з різними українськими та іншими слов'янськими діалектними зонами як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію, генезу мовних явищ.

Таким чином, важливим є видання словників діалектних фразем. Окремі з них, що репрезентують лемківські, східнословобожанські та степові говірки Донбасу, вже побачили світ [1; 8;9].

Подільські говірки, як відомо, мають елементи старожитності та архаїчності, вирізняються особливими регіональними рисами, але через своє географічне розташування виявляють досить розгалужені взаємовпливи з іншими південно-західними та південно-східними говорами. Зважаючи на ці та інші причини, на різних мовних рівнях подільського говору спостерігаємо неоднорідні діалектні особливості, що чітко окреслюють західну та східну зони [2, 80].

Фраземіка західноподільського діалектного мовлення, її семантика, структурні особливості, ознаки на рівні ареальної норми поки що не були предметом ґрунтовного вивчення, хоч і сталі вислови, і паремійні одиниці – прислів'я та приказки – вже віддавна привертали до себе увагу етнографів, фольклористів, митців слова, людей, які цікавляться як народною мудрістю, так і способами її фіксації у мові (К.Шейковський, П.Чубинський, М.Номис, А. Свидницький, С. Руданський, М. Левченко, І. Галько).

Вагомим доробком є публікація “Матеріалів до словника діалектних фразеологізмів Поділля” М.Доленка [4], де розміщено фразеологічний матеріал, зібраний, як зазначає автор, лише на території Вінницької області, тобто фраземи західного ареалу подільського говору не увійшли у реєстр словника. Умовно ж територія Західного Поділля окреслюється межами південно-східних районів Тернопільської області та південних районів Хмельниччини.

М.Доленко, систематизуючи фразеологічний матеріал у регіональний словник і описуючи фраземи східноподільського ареалу за різними ознаками (граматичними, функціональними, семантичними і структурними), визначає “особливо розгалужений структурно-семантичний склад” [5, 102] та активність побутування “архаїчних, лексичних та фразеологічних одиниць” у західній частині Поділля, порівнюючи зі східною [6, 15].

Мета нашого словника – зафіксувати все розмаїття фраземного складу говірок Західного Поділля (загальноукраїнських та вузьколокальних) з усіма наявними варіантами (фонетичними, морфологічними, лексичними), синонімічними рядами, полісемією. З огляду на це слушною є думка І.Матвіяса про актуальність та важливість діалектологічних досліджень мовних явищ “у взаємозв'язках і безвідносно до входження їх у структуру літературної мови” [7, 7-8].

Запис фразем у фонетичній транскрипції та чітка паспортизація дають можливість робити висновки про їх мовленнєві особливості та ареальне поширення, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими та слов'янськими говірками, літературними мовами.

“Матеріали до словника фразем західноподільських говірок” складаються зі вступної статті, списків скорочень назв населених пунктів та інформаторів, словникових статей.

У матеріалах подано близько 4000 тисяч фразем (разом з варіантами), зафіксованих протягом 1993 – 2000 років у 32 населених пунктах Західного Поділля, зокрема в селах Борщівського р-ну Тернопільської обл., Волочиського, Чемеровецького, Кам'янець-Подільського, Дунаєвцького, Вінковецького, Городоцького, Новоушицького р-нів Хмельницької обл.

Запис виконувався за спеціально складеною програмою, що налічує 180 питань, пов'язаних з фізичним життям, психічним станом, поведінкою та діяльністю людини. За нашими матеріалами, у складі таких фразеосемантичних полів помітно переважають порівняльні конструкції серед інших структурно-семантичних типів фразем (номінативних, дієслівних, ад'єктивних і адвербіальних).

Реєстр словникових статей укладений за алфавітом буквених знаків заголовних слів – переважно іменникових компонентів фразем. Отже, словникова стаття має таку будову: 1) заголовне слово; 2) фраземи з усіма наявними варіантами, поданими через виділену скісну лінію та синонімами, що подаються через крапку з комою; 3) скорочена назва населеного пункту, де зафіксовано фразему; 4) тлумачення семантики.

Фраземи тлумачаться переважно на перший за рахунком іменник у називному відмінку однини. Наприклад:

БАЗНИК

по'син'іу йак базник (бузина) (Крм) 'змерзнути'.

п'іти базни^кками (Ктг) 'не дотримуватись норм суспільної поведінки'.

МАСЛО

йак 'масло ў сме^ттан'і (Крч) 'добре почуватися'.

Якщо іменник у складі фразеологізму відсутній, то тлумачення подається на іншу частину мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Наприклад:

ЛИХЕ

ўгнути ли^кхе (Кд) 'нашкодити'.

ПРЯМІ

з'ірвати^с'а на пр'ам'і (Кск) 'швидко встати'.

ПУСТИЙ

пе^р'е^л'и^в'ати с пустого ў порождн'е (Внк, Грш, Зл, Кд, Кмр, Крв, Кск, Мк, МО, ПХ, СУ)/ порождни (Цкв) 'вести пусті балачки'.

БРАКУВАТИ

йому чо гогс' бракуйе (Пл); бракуйе два до 'дес'іт' кому (Ів)/ с'ім до 'віс'ім (Рхн) 'дурний'.

ВИНОСИТИ

хоч ви^н'оси (Шдл) 'міцно спати'.

ВИТРУСИТИСЯ

'витруси^т'и^с'а дочиста (КК) 'витратитися'.

ЗАЙТИ

зааш'ло с'ім за 'віс'ім (Кмр) 'дурний'.

Відсилання зроблено на усі іменники, що входять до складу фраземи.

Наприклад:

ГОЛОВА

'сонце ў голо^(в)'в'і з'ійш'ло див. **СОНЦЕ**.

'с:унуўс'а чи^р'ик з голо^в'и див. **ЧИРИК**.

зайшоў загар ў 'голо^(в)'ву кому див. **ЗАГАР**.

'дурка ў голову зайшла див. **ДУРКА**.

сум 'голову побі^р'айе див. **СУМ**.

'лет'іти кам'ін' головоу див. **КАМІНЬ**.

Варіанти фразем (чи окремих лексем) подаються через виділену скісну лінію, синоніми подаються через крапку з комою. Наприклад:

ГОЛОВА

виле^т'іло з голови (Внк, Днц, Дрв, Зл, Зрч, Кд, КК, Крм, МК, Нгн, ПХ, СУ, Цкв) / го^л'лови (Крв, Лсв); йак з голови виле^т'іло (Грш) / з голови виле^т'іло (Рхн, Шдл) / виши^бло (Кск, Пл); виле^т'іло з голови зо^у'сім (СУ); ўсе з голови виле^т'іло (См); замак^і'три^лос' ў голо^л'в'і (Кд) / задуб^і'ло (Кск); ў голо^л'в'і не^ў'трималос'а (Злч) 'забути'.

ЯЗИК

молоти йази^к'ком йак праником (Кск) / пле^с'кати (Нгн); пле^с'кати йазиком йак со^рока хвостом (Схк); йази^к'ком молоти (Внк, Дрв, Зл, Злн, Кд, Крв, Крм, Лсв, Мк, МО, Нгн, ПХ, Чр) / л'апати (Внк, Зрч, Кд, Мк) / тал'апати (Внк, Вр, Мк, Нгн, Пл, Рхн, Цкв) / те^л'іпати (Крв, Цкв) / плести (Нгн, Пл, Цкв) / пле^с'кати (Нгн) / ле^п'е^г'ати (Кск) / бо^ў'тати (Крч) / м'амли^т'и (Крч) / три^п'ати (СУ); молоти йази^к'ком (Внк, Грш, Зл, Кмр, Крв, Крч, Кск, МК, Мк, Орн, Пл, Цкв) / мел'кати (Ктг) / л'апати (Днц, Крм, Мк, См) / пле^с'кати (Кск, МК) / плести (Грш, Крч) / че^с'ати (Кд, Нгн) / л'аскати (СУ); йазик че^с'ати (Внк, Нгн) / йази^к'ка (Злн) / йазика (КК); йазиком тал'апати (КК) / тал'апати (КК); тал'апати йазиком йак коро^ва хвостом (КК); поче^с'ати йази^к'ка (Цкв); йазик п'ідв'ішати (Пл) / гострити (Пл); молоти йази^к'ком йак пес фостом (Зрч, Лсв) / ло^п'атом (Лсв) / хвостом (Злч); да^в'ати йазику ро^боту (Шдл); плести йази^к'ком шалки о^п'алки (СУ); сли^с'ка на йазик (КК); йази^к'ком меле йак поме^л'ом (КК) 'базкати, дуже багато говорити'.

Якщо до складу фразем входять факультативні компоненти або наявний обов'язковий для розуміння значення фраземи компонент контексту, то ці компоненти подаються відповідно через розрядку або курсивом. Наприклад:

ГОЛОВА

йти хоч масло на голо^л'в'і роби *див.МАСЛО*.

ГОРПИНА

це^р'е^м'они^т'с'а йак горпина на базар'і (Кск) 'чванитися'.

ГРЕБІНЕЦЬ

ви^л'амувати^с'а йак воша на гре^б'ін'ц'і *див.ВОШ*.

ДУБ

стати йак дуб (См) 'стояти не порушно'.

ГРЯЗЮКА

обли^в'ати гр'аз'укойу *кого* (Мк) 'неславити когось'.

ДІДЬКО

д'іг'ко ўз'аў *кого* (КК) 'пропасти'.

ДРІМОТА

наводи^т'и др'імоту *на кого* (Кд) 'наврочити'.

ДУРМАН

дурман ў голову ўдариў *кому* (Крч) 'сердитися'.

Серед зафіксованого матеріалу маємо чимало прикладів послідовного розвитку семантики фразем. Явище полісемії спостерігаємо переважно у суміжних говірках, тому кожне окреме значення позначається цифрою з дужкою через крапку з комою. Наприклад:

БАКИ

заби^в'ати баки *кому* 1) (КК, Крч, Кск, СУ) 'обманювати'; 2) (Грш, МО, Нгн) 'улещувати когось'.

ВКОПАНИЙ

с т о й а т и йак ўкопаний 1) (Зл, Зрч, Кд, Нгн, Орн, Пл, Схк, Цкв) 'стояти'; 2) (Кск, Дрв, Крв, Крч, Пл, Шдл) 'відчувати старх'; 3) (СУ) 'розгубитися'.

ВОДА

тоўкти воду ў ступ'і 1) (Дрв, Ктг) 'зволікати'; 2) (Кск) 'виконувати марну роботу'.

ВРОКИ

навести ўроки *на кого* 1) (Кд) 'налякати'; 2) (Внк, Днц, Дрв, Зл, Мк, Пл, См) 'наврочити'.

ДУРНИЙ

п'ідвести п'ід дурного хату *кого* 1) (Зл, КК, Крч, Лсв, Нгн) 'завдати неприємностей';
2) (Зрч, Шдл) 'довести до бідності'.

ЛІД

хо'г'іти пе^нченого леду 1) (Нгн) 'вередувати'; 2) (Лсв) 'бажати неможливого'.

ЛЯСИ

точити л'аси 1) (Зл, Знк, КК, Кмр, Крв, Крм, ПХ) 'базікати'; 2) (ПХ) 'брехати'.
Явище полісемії в межах однієї говірки подасмо так:

ВУДКА

змотувати вутки (См) 1) 'тікати'; 2) 'піти'.

ГНИЛИЧКИ

зби'рати гни'ли'чки (КК) 1) 'лінуватись' 2) 'хотіти спати'.

ВУДКА

змотувати вутки (См) 1) 'тікати'; 2) 'піти'.

Отже, укладання словника фразем західноподільських говірок розширить емпіричну базу української діалектної фразеології, дасть важливий матеріал для порівняльних студій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Внк – смт.Вінківці Віньковецького р-ну Хмельницької обл.

Вр – с.Врублівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Грш – с.Горошова Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Дрв – с.Дерев'яни Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Зл – с.Зелене Волочиського р-ну Хмельницької обл.

Злн – с.Зелена Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Злч – с.Зеленче Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

Зрч – с.Зарічанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Ів – с.Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Івн – с.Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл.

Кд – с.Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Кмр – с.Комунар Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Крв – с.Курівка Городоцького р-ну Хмельницької обл.

Крм – с.Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Крч – с.Карачієвці Віньковецького р-ну Хмельницької обл.

Кск – с.Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

Лсв – с.Лісоводи Городоцького р-ну Хмельницької обл.

МК – с.Мала Кужелівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

Мк – с.Маків Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

Мнс – с.Монастирок Борщівського р-ну Тернопільської обл.

МО – с.Майдан-Олександрівський Віньковецького р-ну Хмельницької обл.

Нгн – с.Нігин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Орн – с.Оринин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Пл – с.Пилипківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

ПХ – с.Пилипи-Хребтіївські Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

Рхн – с.Рахнівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

См – смт.Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

СУ – смт.Стара -Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Схк – с.Сахкамінь Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Цкв – с.Цикова Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Чр – с.Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Шдл – с.Шидлівці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів, 1990. – 160с.
2. Гриценко П.Ю. Основні риси подільського говору //Поділля: історико-етнографічне дослідження /Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. – К.: Доля, 1994. – С. 74–84.
3. Доленко М.Т. Фразеологічний словник Поділля // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тези доп. – К., 1972. – С. 141–142.
4. Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолья. // Вопросы фразеологии: Тр. Сам ГУ, 1975. – Вып. 272. – №8. – С.131–161.
5. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – К., 1975. – Вип. 3. – С.102–107.
6. Доленко М.Т. О диалектной фразеологии Подолья Украинской ССР // Вопросы фразеологии: Тр. Сам ГУ, 1975. – Вып. 272.– №8. – С.14–20.
7. Матвіяс І.Г. Засади української діалектології // Мовознавство. – 2000. – №1. – С.3–9.
8. Ужченко В.Д. Матеріали до фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993.
9. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків, 1993. – 172с.